

KÖZELKÉP

Tudás, hatalom és diskurzusok Teun A. Van Dijk kritikai diskurzuselemzésében

SARÁNY ORSOLYA¹

ABSZTRAKT

A kritikai diskurzuselemzés (*Critical Discourse Analysis*, újabban *Critical Discourse Studies – CDA/CDS*) a szövegek, diskurzusok és a hatalom (*power*), uralom (*dominance*), hatalmi visszaélések (*power abuse*) és a társadalmi egyenlőtlenségek közti viszonyrendszert vizsgálja. A kritikai diskurzuselemzés multidiszciplináris elemzési perspektíva, amely nemcsak a szöveg – azaz a mikroszint – és annak környezete – makroszint – közti kölcsönhatásokat vizsgálja, célja, hogy felfedje a társadalmi egyenlőtlenségeket, felszínre hozza a hatalommal való visszaélés formáit, módoszatait. A CDA képviselői elköteleződtek a társadalmi egyenlőség és az igazságosság mellett. Jelen tanulmány a kritikai diskurzuselemzés egyik kiemelkedő képviselőjének, Teun A. Van Dijknak a munkásságát mutatja be, érintve a kritikai diskurzuselemzés gyökereit, felhasználási lehetőségeit, bemutatva Teun A. Van Dijk megközelítésének kulcsfogalmait. A tanulmány célja megmutatni, hogyan köti össze a tudást, a hatalmat és a diskurzusokat Van Dijk, különös figyelmet fordítva a Van Dijk-féle társadalmi tudat bemutatására.

KULCSSZAVAK: Teun A. Van Dijk, kritikai diskurzuselemzés, tudás, hatalom, hatalmi viszonyrendszerek

ABSTRACT

Knowledge, power and discourses in Van Dijk's Critical Discourse Analysis

Critical Discourse Analysis (or Critical Discourse Studies – CDA/CDS) examines the relationship between texts, discourses and power, dominance, power abuses and social inequalities. Critical discourse analysis is a multidisciplinary research perspective, which not only examines the interactions between the text, the micro level and its surroundings, the macro level, but its main goal is to uncover social inequalities, expose the forms and modalities of abuse of power. The representatives of CDA are committed to social equality and justice. Present paper presents the work of one of the outstanding representatives of Critical Discourse Analysis, Teun A. Van Dijk, by presenting the history and possibilities of CDA, and also the key elements of Van Dijk's approach. This study aims to show how knowledge, power and discourse are connected in Van Dijk's Critical Discourse Analysis.

KEYWORDS: Teun A. Van Dijk, critical discourse analysis, knowledge, power, power relations

¹ Debreceni Egyetem, Humán Tudományok Doktori Iskola, Szociológia és Társadalompolitika Doktori Program; e-mail: saranyorsi@gmail.com

KÖZELKÉP

Bevezető

A 20. század utolsó évtizedeiben kialakult kritikai diskurzuselemzés szövegek, beszédek és hatalom, uralom, társadalom közti viszonyrendszert vizsgálja, célja, hogy egy adott társadalmi csoportban fellelhető diskurzusokon, illetve ezek strukturális jellemzőin és funkcióin keresztül leképezze a társadalmi struktúrákat. A kritikai diskurzuselemzés célja, hogy ezen szövegek és beszédek elemzésével a felszínre hozza és megértse a hatalmi visszaélések különböző formáit, bemutassa, hogyan épülnek, termelődnek (újra) a társadalmi egyenlőtlenségek. Így a kritikai diskurzuselemzés alkalmas a nemi egyenlőtlenségek, rasszizmus, nacionalizmus, antiszemitizmus stb. (újra)termelődésének vizsgálatára, fókuszba pedig a médiadiskurzusokat, politikai diskurzusokat, illetve intézményi és szervezeti diskurzusokat – iskola, tudományos szféra, igazságszolgáltatás stb. – helyezi (Van Dijk 2015a).

A kritikai diskurzuselemzés abban különbözik a diskurzuselemzések többi fajtájától, hogy képviselői elköteleződnek ezen hatalmi visszaélések felszínre hozatala mellett, feladatuknak tekintik bemutatni azokat a módszereket, ahogy a hatalmi elitek (újra)termelik a társadalmi egyenlőtlenségeket, s azt, hogy harcoljanak az elnyomás ellen. Erre hivatkozva, Van Dijk (2015a: 466) úgy véli, hogy a kritikai diskurzuselemzést inkább lehet „*politikailag elkötelezett diskurzuselemzők szociális mozgalmaként*” jellemezni, mint önálló tudományterületként.

A kritikai diskurzuselemzés *makró és mikró szintű hatalmi visszaélések vizsgálatakor is alkalmazható*. Míg mikroszinten adott csoportok tagjai közti interakciók által lehet a hatalmi visszaélések formáit vizsgálni – például, hogy milyen elitek ideológiai jelennek meg adott csoportok beszélgetésében –, makroszinten a csoportok és szervezetek közti struktúrák és kapcsolatok vizsgálatával lehet ugyanezeket az eseteket elemezni. Így például (Van Dijk 2015b), amennyiben azt elemezzük, hogy a médiadiskurzus hogyan járul hozzá a hatalmi visszaélések fenntartásához, egyrészt meg kell vizsgálnunk, hogy hogyan működnek a szerkesztőségek, hogyan zajlik a hírközlés folyamata – ez alkotja a mikroszintet. Másrészt meg kell néznünk, milyen a médiaorgánumok kapcsolata a kormánnyal, politikai szereplőkkel, szociális szereplőkkel és a többi – ezeket nevezi Van Dijk szimbolikus eliteknek –, ez lesz a makroszint. Csak mindkét szinten vizsgálva kaphatunk teljes képet arról, hogy *ki, miért és milyen szöveget akar eljuttatni* a csoporttagokhoz, illetve, hogy *ki, mit, mikor, hogyan és miért hallhat, olvashat*. S ezek a kritikai diskurzuselemzés fő kérdései.

A két szintet – *makro és mikro – nem szabad kettéválasztani*. Hiszen a makroszintű rendszerek lesznek hatással arra, hogy mi „kerül” a mikroszintet alkotó egyének elé. Az egyének pedig mindennapi interakcióikba beépítve ezeket az információkat állandóan újratermelik a makroszintet alkotó csoport(ok), elitek érdekeit, vagy éppen ellenállnak ezeknek. Az *információk eljuttatásában, és az újratermelésben* – azaz mindkét szinten – *a szövegnek és beszédnek döntő szerepe* lesz, a két szintet pedig egy kognitív felület köti össze. Ezt a felületet az egyének tudatában kialakuló repre-

KÖZELKÉP

zentációk alkotják. Van Dijk szerint ez a kognitív kötőszövet – amely szempontot a diskurzuselemzéseket folytatók gyakran figyelmen kívül hagynak – az, ami az olyan mikro-makro folyamatok között teremt kapcsolatot, mint a társadalom, diskurzusok és a társadalmi tudat közti viszonyrendszer. A szerző kiemeli:

„Meggyőződésünk, hogy ahhoz, hogy összefüggésbe hozzuk a diskurzust és a társadalmat, és ebből adódóan a diskurzust és az uralom, valamint az egyenlőtlenség újratermelését, részletesen meg kell vizsgálnunk a társadalmi aktorok tudatában rejlő társadalmi reprezentációk szerepét. Egészen pontosan azt reméljük, hogy kimutathatjuk: a diskurzus és uralom között a társadalmi tudat a szükséges elméleti (és empirikus) »érintkezési felület« – ha nem a »hiányzó kapocs.« (Van Dijk 2001: 443)

Jelen tanulmányban ezt az érintkezési felületet mutatom be. Részletezve mit ért Van Dijk a (társadalmi) tudás alatt, hogyan bővül, épül a (társadalmi) tudás, hogyan alakítanak ki az egyének reprezentációkat a különböző diskurzusokról, illetve hogyan lehet a diskurzusok által befolyásolni ezeket a reprezentációkat. Azaz a tudás alakításával hogyan lehet az aszimmetrikus hatalmi berendezkedéseket kialakítani és fenntartani. Fontosnak tartottam ezt a vetületét kiemelni a Van Dijk-i diskurzuselemzésnek mivel, noha jelentek meg jó átfogó művek a (Van Dijk-féle) kritikai diskurzuselemzésről magyar nyelven – lásd P. Szilczl 2019, Van Dijk 2001, Bánhegyesi 2010, Zombory 2008, Géring 2008a –, a tudás, diskurzus és társadalom hármását részletesen egyetlen írás sem elemzi. Pedig Van Dijk rendkívül részletes modellt alkotott meg arról, hogy mit tart ő tudásnak, hogyan épül a tudás, illetve hogyan lehet valakinek a tudását befolyásolni a diskurzusok által. S a befolyásolás által hatni a társadalmi berendezkedésekre. A tanulmány erre a folyamatra koncentrálna. Azonban mielőtt erre rátérnék, röviden írok a kritikai diskurzuselemzés kialakulásáról, illetve arról, hogyan is karakterizálható Van Dijk kritikai diskurzuselemzése.

A kritikai diskurzuselemzés kialakulásáról röviden

A kritikai diskurzuselemzés az 1960-as, 1970-es években alakult ki, az irányzat formálódásához több tudományterületen a nyelv és nyelvhasználat vizsgálatának megváltozása, több szerző munkássága is hozzájárult (Van Dijk 2022). Van Dijk² szerint a 20. században több tudományterületen – nyelvészet, irodalomtudomány, pszichológia, szociológia vagy antropológia – a nyelvvel foglalkozó elemzések tárgya átalakult: a szavak, mondatok és azok jelentésének elemzéséről a hangsúly áttevődött a komplex egységek elemzésére, a szavak grammatikájáról, morfológiájáról ezen

² Részletes összefoglaló a kritikai diskurzuselemzés előzményeiről: Van Dijk (1983).

KÖZELKÉP

komplex egységek szemantikai, szociolingvisztikai, filozófiai vizsgálatára (Carver 2004). A komplex egységek alatt a szerző a diskurzusokat, a komplex szöveg- és beszédegységeket érti, amelyek több mondatból, bekezdésből állnak, illetve a nagyobb struktúrákat, mint az érvelés, narráció stb.

Van Dijk (2022) szerint a nyelv és nyelvhasználat tanulmányozásának ezen interdiszciplináris kiterjedése kilépett az egyszerű lingvisztika hatásköréből, és az több tudományterületen megjelent. Így például az antropológia és a kommunikáció etnográfiaja kibővítette a nyelvhasználatról szóló elemzéseit komplex kommunikációs események vizsgálatára, a szociolingvisztika a fonológia és a fonetika társadalmi alapú változataira összpontosított, a pszicholingvisztika a nyelvhasználat kognitív oldalát kezdi vizsgálni, a szociológia a szöveg és a kommunikációs helyzet dinamikája közti átmenetet elemzi. Azaz egyre több tudományterület kezdett a diskurzusokkal és azok formáival, a kommunikációs helyzetekkel, általában a diskurzusok és a társadalom kapcsolatával foglalkozni. A szerző szerint:

„Egyre inkább elfogadottá vált, hogy a nyelvi rendszerek és a nyelvhasználat nem autonóm, és így a verbális kommunikáció elválaszthatatlanul kapcsolódik az interakció funkcióihoz és szociális környezetéhez: ezáltal a nyelv és diskurzus formái így megjelölik vagy »jelzik« a releváns társadalmi paramétereket és meghatározott fajta társadalmi cselekvés megnyilvánulásaként kezelik azokat.” (Van Dijk 1983: 22)

A diskurzuselemzés tehát társadalom és humán tudományok területén több tudományágban jelent meg, s a diskurzus sokkal összetettebb fogalommá vált, mint a szavak és jelentésük tanulmányozása. A diskurzuselemzés pedig azon alapult, hogy amikor a nyelv segítségével az igazságot megmutatjuk, akkor nem egy eleve létező igazságot mutatunk be, amelyet a nyelv kifejez,

„Sokkal inkább arról van szó, hogy a nyelv az egyetlen olyan eszköz, amelyen keresztül »életformáink« kifejeződnek, amellyel megteremthetjük és kifejezhetjük szubjektívitasunkat, társadalmi tevékenységeket fejleszthetünk ki és gyakorolhatunk, hatalmi helyzeteket próbálhatunk ki és erősíthetünk meg.” (Carver 2004: 144)

Van Dijk (2022) azonban kiemeli: a kritikai diskurzuselemzés nem a felsoroltak mellett létező újabb tudományterület, nem a diskurzuselemzéseknek egyik fajtája. Az inkább egy perspektíva, egy elemzői attitűd, amelyet bármely diskurzuselemzés során, bármely tudományterületen lehet alkalmazni. Így leszögezett módszertan sem társul hozzá, alkalmazható többek között etnográfiában, lingvisztikában, de nagy szövegtestek számítógépes elemzésében is. Az elemzői attitűd pedig abban

KÖZELKÉP

nyilvánul meg, hogy a szerző elköteleződik a hatalmi visszaélések felszínre hozatala mellett:

„A CDS képviselői és kutatásaik szociálpolitikailag elköteleződtek a társadalmi egyenlőség és igazságosság mellett. Kifejezetten érdekli őket a hatalommal való visszaélés diszkurzív (újra)termelése és az efféle uralommal szembeni ellenállás. Céljaikat, elméleteiket, módszereiket és adataikat, illetve egyéb tudományos gyakorlatukat úgy választják ki, hogy azok tudományosan hozzájáruljanak ezekhez az ellenállásokhoz. A CDS inkább problémaorientált mintsem tudományterületorientált, és multidiszciplináris megközelítést igényel.”
(Van Dijk 2015b: 63)

Ez a kritikai attitűd jelenti a kritikai diskurzuselemzés másik fontos gyökerét. Van Dijk (2015a: 466) szerint a kritikai diskurzuselemzés ezen perspektívája a második világháború előtti frankfurti iskola kritikai elméletéből is eredeztethető. Azonban leginkább a kritikai nyelvészethez köthető – amely az Egyesült Királyságban és Ausztráliában volt elterjedt –, s amely szintén a nyelv és a diskurzusok kritikai elemzésére koncentrált, ezek segítségével tárta fel a hatalmi visszaéléseket és nyelvi egyenlőtlenségeket. A kritikai diskurzuselemzés az 1990-es években válik le a kritikai nyelvészetről, az előbbi irányzat képviselői bírálják a kritikai nyelvészeti művelőit, mivel szerintük azok csak a szövegstruktúrákat elemzik, s nem térnek ki elég részletesen arra, hogy mely szöveget kik és miért helyeztek el adott politikai és szociális környezetekbe, adott társadalmi csoportokba (P. Szilczl 2019). Tehát a kritikai diskurzuselemzés nem(csak) azt vizsgálja, hogy az adott csoportokban milyen szövegek, beszédek terjednek, s elfogadottak, s ezáltal milyen valóságokat teremtenek, hanem azt (is), hogy *miért* azok a szövegek, beszédek terjednek, elfogadottak, s *kinek az érdekeit szolgálják*. Ahogy a szerző összefoglalja:

„A kritikai diskurzustanulmányok már az 1970-es évek vége óta szisztematikusan vizsgálja annak módjait, ahogy a társadalmi és politikai hatalom megerősödik vagy ellenállásba ütközik a szövegekben és beszédekben, például az (anti)rasszizmus, szexizmus, klasszizmus vagy az uralom, elnyomás és szolidaritás egyéb formáinak tanulmányozása során.” (Van Dijk 2022: 4)

A (Van Dijk) kritikai diskurzuselemzés alapjai

Tehát, a kritikai diskurzuselemzés, Teun A. Van Dijk meghatározásában, elsősorban azt vizsgálja, hogy adott szociális és politikai környezetben a hatalommal való visszaélés, egyenlőtlenségek formái szövegeken és beszédeken keresztül hogyan válnak elfogadottá, hogyan reprodukálódnak, illetve, hogy a környezet hogyan áll ellen

KÖZELKÉP

ezeknek a törekvéseknek. A kritikai diskurzuselemzés tehát nemcsak a szövegeket és beszédek strukturális jellemzőire kíváncsi, hanem pontosan egy adott csoportban fellelhető szövegek és beszédek struktúráin keresztül képezi le a csoportviszonyokat, társadalmi struktúrákat (Van Dijk 2015a, Van Dijk 2018). Ennek fényében, a szerző szerint a kritikai diskurzuselemzés kifejezetten azon csoportokat és szervezeteket, illetve ezek vezetőit veszi górcső alá, amelyek közvetlen vagy közvetett módon irányítják a nyilvános diskurzusokat (public discourses). Ezeket a vezető intézményeket és személyeket nevezi a szerző szimbolikus eliteknek. Ezek az elitek alatt pedig a politika, az oktatás, kultúra, gazdasági korporációk, illetve a tömegmédiák képviselőit érti (Van Dijk 2015b). A kritikai diskurzuselemzés, pedig azokat az eseteket elemezi, amikor a szimbolikus elit visszaél hatalmával, és úgy formálja a nyilvános diskurzusokat, hogy az az elit céljait szolgálja, s hatalmát állandóan újratermelje. Ezt nevezi Van Dijk uralomnak (dominance).

„Az uralmat úgy definiáljuk, mint az elitek, intézmények vagy csoportok által történő társadalmi hatalomgyakorlást, melynek a társadalmi egyenlőtlenség a következménye, ideértve a politikai, kulturális, etnikai, faji, nemi és osztályegyenlőtlenséget. Ez az újratermelési folyamat magában foglalhatja a diskurzushatalom kapcsolatok olyan »módozatait« is, mint egyebek mellett az uralom többé-kevésbé közvetlen vagy nyílt támogatása, gyakorlása, reprezentációja, legitimitációja, tagadása, elbagatellizálása vagy éppen leleplezése.”
(Van Dijk 2001: 442)

A szimbolikus elitek hatalma különböző forrásokból ered, illetve ezen erőforrásokhoz való privilegizált hozzáféréseken alapszik. Ezek lehetnek egyrészt materiális erőforrások, mint tőke, tulajdon, másrészt lehetnek szimbolikus erőforrások, mint tudás, státusz, hírnév, és hozzáférés a nyilvános diskurzusokhoz. Ezen erőforrásokra alapozva lehet hatalma az elitnek. A hatalom pedig Van Dijk értelmezésében a kontrollban nyilvánul meg: az eliteknek annál nagyobb a hatalma minél több területen, minél több csoportot tudnak ellenőrizni (Van Dijk 2015b). Van Dijk szerint ez a kontroll egyrészt a cselekvésre, másrészt a gondolkodásra is kiterjedhet. A kontroll, a szerző szerint, alapulhat az erőre, erőszakra is – például katonai, rendőri, vagy férfierő –, de lehet kognitív is. A kognitív kontroll – amely a modern korban inkább elterjedtebb – fő eszközei a meggyőzés, színlelés és manipuláció. A kognitív kontroll célja, hogy valakinek a gondolkodását, s ezáltal viselkedését úgy alakítsák, hogy az az elit érdekeit szolgálja, s ezáltal hatalmát fenntartsa. Van Dijk szerint pont ez a kritikai diskurzuselemzés kulcseleme: a kognitív ellenőrzés, kontroll általában szövegek és beszéd által zajlik:

„Mások gondolkodását irányítani elsősorban a szöveg és a beszéd egyik funkciója. Jegyezzük meg, hogy azért az ilyen tudatirányítás nem mindig nyilván-

KÖZELKÉP

valóan manipulatív. Ellenkezőleg, az uralom gyakorolható és reprodukálható a szöveg és beszéd azon finom, ismétlődő, mindennapi formáin keresztül, amelyek »természetesnek« és egészen »elfogadhatónak« tűnnek. (Van Dijk 2001: 448)

A szerző szerint pedig pontosan ezért van szükség a kritikai diskurzuselemzésre, hiszen ennek segítségével meg lehet vizsgálni annak módját, ahogy a diskurzusok az emberek tudatát irányítják, azokat a diskurzusstratégiákat, amelyek hatására a tudatirányítás, az uralom „elfogadhatónak” és „természetesnek” tűnik. Azt, amikor a tudatirányítást elfogadják, és a csoporttagok szabad akaratukból a szimbolikus elit érdekei szerint cselekszenek, Van Dijk hegemoniának hívja. A hegemonia fenntartása, de általában a hatalmi elit pozíciójának, érdekeinek legitimálása állandó megerősítést igényel. Ez a megerősítés pedig szintén diszkurzív és kommunikatív módon történik (Van Dijk 1994).

A különbség a Van Dijki kritikai diskurzuselemzés és a diskurzuselemzések többi iskolája³ között pedig pontosan Van Dijknak a szociokognitív megközelítésében rejlik⁴. Azaz, hogy a szerző szerint a hatalmi visszaélések formáit csak a diskurzus, észlelés/ismeret/tudat (cognition), azaz a kognitív felület, valamint a társadalom, kontextus háromszögében érdemes vizsgálni. A szerző szerint, míg a diskurzustanulmányok általában a diskurzusok és a társadalom viszonyát vizsgálják, addig az általa használt szociokognitív diskurzuselemzés a diskurzusstruktúrákat egy

³ A kritikai diskurzuselemzés iskoláinak összefoglalói: Géring (2005, 2008a, 2008b).

⁴ A CDA szociokognitív elemzésének széles nemzetközi szakirodalma van – jelen tanulmányban erre részletesen nem tudok kitérni, azonban néhány kiemelkedő szerző megközelítését felvillantánám. Ruth Wodak (2006) – a CDA szintén kiemelkedő alakja szerint is – az alapvetően interdiszciplináris jellegű társadalmi problémák megértésével és magyarázatával foglalkozó elemzéseknek szükségszerűen részük kell legyen a megismerési (cognition) és a szociokognitív megközelítéseknek is. A szerző szerint a CDA-ban még nem született olyan egységes elméleti keretrendszer, amely lehetővé tenné a megismerés, tudat és a társadalom közti kapcsolat vizsgálatát. Ugyanakkor kiemeli: fontos a különböző elméleti iskolákban kidolgozott fogalmi eszközök elméleti szintézisével foglalkozni. Ilyen fogalmak Foucault diszkurzív formációja, Bourdieu habitusa, Halliday és Bernstein kódja és regisztere. Ezek a fogalmak segíthetnek megérteni ezeket a bonyolult folyamatokat. A Wodak-féle diskurzustörténeti iskola alapja, hogy a nyelvhasználat vizsgálatakor elengedhetetlen a történeti környezet, kontextus ismerete is, hiszen csak a környezetben keresztül érthetjük meg pontosan a kommunikációs helyzeteket.

A kontextus fontos eleme a Fairclough-féle (1989, 1995, 2001) kritikai diskurzuselemzésben is. Fairclough szerint a szövegeket önmagukban nem lehet megérteni, szükséges azt a társadalmi környezethez illeszteni, amely társadalmi környezet terméke az adott szöveg, amely társadalmi környezet jelenségei bele vannak ágyazva a szövegbe. Egy adott szöveget mindig csak más szövegekhez és más társadalmi kontextusokhoz hasonlítva lehet elemezni. Ehhez kapcsolódóan Van Leeuwen (2009: 144) a következőképpen fogalmaz: „A diskurzus egyfajta szociális kogníció. A szövegek a társadalmi gyakorlatot reprezentálják, átalakítják, rekontextualizálják. Valamely társadalmi vagy történelmi környezetben mindig valakinek az érdekeit szolgálják.”

Wodak és Fairclough (1997) összegzi is a CDA legfontosabb tanait, kiemelve a diskurzusok kognitív dimenzióját, hogy a szövegek és beszédek mindig kulturálisan, ideológiailag, szociálisan beágyazottak, azaz a kontextus és a szöveg között pontosan a kognitív felület lesz a kötőszövet.

KÖZELKÉP

komplex szociokognitív felületen keresztül köti a társadalmi struktúrákhoz (Van Dijk 2018). Ez a kognitív komponens foglalkozik a tudással, elmével, memóriával, de különösképpen azokkal a kognitív folyamatokkal és reprezentációkkal, amelyek részt vesznek a diskurzusok termelésében és megértésében (Van Dijk 2015b). Ezeket figyelembe véve Van Dijk (2018) szociokognitív diskurzuselemzése nemcsak a diskurzus jellemzőivel, üzenetével, kibocsátójával foglalkozik, hanem az éppen folyó kommunikációs helyzet közös talajával (Common Ground), a közösségi tudással, a csoportattitűdökkel és -ideológiákkal is. Mindezek mellett a diskurzus befogadója is fontos. A szerző kiemeli: a diskurzuselemzésben az egyének szövegekről és beszédekről alkotott mentális reprezentációjának is kiemelkedő a szerepe (Van Dijk 2021).

Van Dijk meghatározása szerint:

„A diskurzusstruktúrák és a társadalmi struktúrák eltérő természetűek, és csak a nyelvhasználók, mint egyének, és mint társadalmi aktorok mentális reprezentációin keresztül kapcsolhatók össze. Tehát, a társadalmi interakciók, társadalmi helyzetek és társadalmi struktúrák csak az emberek adott társadalmi környezetről alkotott interpretációin keresztül befolyásolhatják a szöveget és a beszédet. És fordítva, a diskurzusok is csak ugyanezen a felületen, a mentális modellek, tudás, attitűdök és ideológiák kognitív felületén keresztül befolyásolhatják a társadalmi interakciókat és társadalmi struktúrákat.” (Van Dijk 2015b: 64)

Mielőtt részletesen kitérek arra, hogyan is történik ez a befolyásolás, mi pontosan a tudás Van Dijk szerint, s ezt hogyan lehet manipulálni, néhány alapfogalmat röviden tisztázok.

Mint arra már korábban beszéltem, Van Dijk megpróbálja munkáiban a *makro- és mikrofolyamatok* összekötni, s arra is reflektál, hogy ezeket a folyamatok, ahogy a fentebbi idézet is felvázolja, *hogyan befolyásolják kölcsönösen egymást*. Példaként megemlíti, hogy az egyének minden egyes kommunikációs helyzetben több társadalmi csoport tagjaként vesznek részt – azaz befolyásolódnak a csoportok ideológiái, attitűdjei, diskurzusai által –, ugyanakkor a csoportok ideológiái, attitűdjei, diskurzusai mindig csak egyének, azaz csoporttagok által fejeződnek ki. Azonban ebbe a kifejeződésbe az egyén saját, szintén valahonnan eltanult ideológiái, attitűdjei, diskurzusai is beépülnek. Azaz a csoport befolyásolja az egyént, az egyén pedig a csoportot.

Ezt szem előtt tartva tesz éles különbséget Van Dijk a *személyes és társadalmi tudat* között: előbbi az egyéni emlékekre, tudásra, véleményekre vonatkozik, utóbbi egy közös talaj, amelyet adott társadalmi csoporthoz tartozó egyének osztanak. Ez az éles különbség átjárható. Az egyének személyes tudása befolyásolja a közösségben osztott társadalmi tudatot, hiszen minden egyén saját ismeretein, tudásán

KÖZELKÉP

át megszűrve értelmezi és fejezi ki a valóságot, azaz *interpretálja és reprezentálja a valóságot*. Ugyanakkor a társadalmi tudat befolyásolja az egyének ismereteit, tudását, hiszen az adja meg azt az értelmezési keretet, ahogyan látni kell a világot, szabja meg, hogy miről érdemes gondolkodni, és hogyan. Így a szociokognitív megközelítés központi eleme az egyén lesz, hiszen csak az egyén képes kapcsolódni – *mentálisan reprezentálni* – mindkét szinthez, a társadalmi tudat is csak az egyének tudatában „testesül meg”.

A CDA kulcseleme, a befolyásolás, manipuláció is mind-mind egyéni szinten valósul meg. A szimbolikus elitiek által elhelyezett diskurzusok is csak akkor válnak igazi erőforrássá, hogyha azokat az emberek beépítik saját tudásukba, s amikor sok egyén saját tudásába beépül egy, a szimbolikus elit által elhelyezett, s az elit érdekeit szolgáló információ, akkor alakul át a társadalmi tudat, s akkor tudunk befolyásolásról, manipulálásról, hatalommal való visszaélésről beszélni. Így nemcsak az információ elhelyezése lesz fontos, hanem az is, hogy az emberek *észleljék* azt, így az elitiek számára az észlelés körülményeinek, a kommunikációs helyzet kontextusának irányítása is fontos lesz, az üzenet el kell jusson az egyénekhez, de olyan környezetben, hogy az az elitiek érdekeit szolgálja.

Ebből a megfontolásból kiindulva, jelen tanulmányban is az egyének egyéni tudásával foglalkozom legrészletesebben, azzal, hogy az egyének milyen tudással rendelkeznek – bemutatva, hogy az egyéni tudás legnagyobb részben közösen osztott, társadalmi tudás –, s ezt hogyan bővítik. Ezen keresztül mutatom be azt a mechanizmust, ahogyan a társadalmi tudat összeköti a diskurzusokat és a hatalmat, uralmat.

A tudás mint a hatalom eszköze és a hatalmi visszaélések tere

Van Dijk (2011a, 2011b, 2012) szerint, noha a társadalom- és humántudományok kulcsfontosságú elemei a tudás és a diskurzusok, a két tudományterület vagy az egyik vagy a másik elemmel foglalkozott külön-külön, ezen két elem kölcsönhatásairól kevés munka született. Van Dijk ebből kifolyólag dolgozza ki nagyon pontosan a diskurzusok tudásra és a tudás diskurzusokra gyakorolt hatásának mechanizmusát, illetve azt, hogyan lehet a diskurzusok befolyásolása által az egyének tudását is befolyásolni. Jelen fejezetben ezt a folyamatot fogom részletezni.

A TUDÁS ÉS ANNAK TÍPUSAI

Van Dijk értelmezésében a tudás igazolt, indokolt, érvényesített hit, amelyet egy adott közösség tagjai közösen ismernek, tudnak. Olyan hitek összessége, amelyet az adott közösség tagjai természetesen ismertnek, magától értetődőnek tartanak, és amely hitek érvényesítése, igazolása az adott közösségek kritériumai vagy standard-

KÖZELKÉP

jai alapján történik. Ilyen kritériumok lehetnek a szerző szerint a megbízható megfigyelések, a különböző források vagy következtetések, illetve az úgynevezett tudáshatóságok, mint a média és az újságírók, a politika és a politikusok, az iskola és a tanárok stb. (Van Dijk 2011a). Ezek a standardok pedig közösségről közösségre, időről időre változ(hat)nak. A szerző szerint:

„Minden közösségnek, vagy egy közösség történelmi pillanatának megvannak a maga kritériumai, amelyek lehetővé teszik a csoporttagok számára, hogy megállapítsák, hogy egyes hiedelmeket tudásként kezeljenek és osszanak meg, míg másokat nem.” (Van Dijk 2005: 73)

Ám ahogy a tudásérvényesítő kritériumok, így maga a tudás is változik közösségről közösségre és időről időre. A szerző szerint tehát a tudás mindig relatív, és mindig az adott közösséghez kötődik. Ebből pedig az következik, hogy a tudás nem abszolút, nem független a tudó és hívő emberek közösségétől, illetve az is, hogy ami tudás egy közösségben, az lehet hamis hit egy másikban. Ez a relativitás pedig fordítva is működik: adott közösségben a tudást megkérdőjelezés nélkül elfogadják. Emellett, a tudás mindig kontextuális is: ami igazolt hitnek számít egy adott környezetben (például a mindennapi beszéd), nem biztos, hogy más környezetben (például szakértői környezet) is igazolt hitnek számít. Mindemellett, a tudás nem állandó, az, ami ma tudásnak számít, nem biztos, hogy a jövőben is annak fog számítani.

Van Dijk eltérő tudásfajtákat is meghatároz, véli a tudást különböző szempontok alapján kategorizálni lehet. Ilyen szempont a tudás célja, a sajátossága, konkrétsága, valóságalapja, a tudás tárgya, vagy éppen a tudás pontossága (Van Dijk 2005: 73). Ezek alapján egyrészt létezik kinyilatkoztató tudás, valamint a procedurális tudás, társadalmi tudás, valamint személyes tudás, általános tudás és szaktudás. A szerző emellett elkülöníti az absztrakt, például logikai tudást a konkrét tudástól, és a fiktív dolgokról alkotott tudást a valós dolgokról alkotott tudástól. A tudástípusok tárháza tovább bővíthető, állítja Van Dijk, *„a tudók kategóriái alapján, a tudás és a világ kapcsolata alapján, valamint a szóban forgó tudás típusa és szintje alapján”* (Van Dijk 2012: 588).

A szerző a tudás szintje alapján elkülöníti a következő tudástípusokat:

1. egyéni tudást – önéletrajzi tudás személyes tapasztalatokról;
2. személyközi tudást – két vagy több egyén közös tudása, amely közös személyközi kommunikáción, közös tapasztalatokon alapul;
3. csoporttudást – egy csoport tagjai által osztott tudás, amely közös tapasztalaton, vagy a csoporttagsághoz köthető tudáson alapul;
4. szervezeti vagy intézményi tudást – az intézmény vagy szervezet tagjai által megosztott társadalmi tudás;

KÖZELKÉP

5. nemzeti tudást – egy ország állampolgárai által osztott tudás. Ezt a tudásfajtát általában az iskolában, valamint a tömegmédián keresztül sajátítják el az emberek, és az ország minden nyilvános diskurzusában feltételezett, valamint
6. kulturális tudást – az egy „kulturához” tartozó emberek által osztott tudás. A kultúra fogalma Van Dijk szerint homályos, mégis a szerző feltételezi, hogy az emberek azonosulnak legalább egy kultúrával, például a nyelv, a vallás, a történelem, szokások, származás vagy megjelenés alapján. Az adott kultúrához tartozók minden diskurzusa azonos kulturális tudást feltételez, ezt pedig kulturális diskurzusból lehet elsajátítani, először a családban, majd az iskolában, a médiából vagy éppen a barátokkal folytatott interakciókból (Van Dijk 2005: 78–80).

A kritikai diskurzuselemzés alapját a társadalmi tudás adja, amely, ahogy arra korábban reflektáltam „azokból a (hitelesített stb.) hitekből áll, amelyeket egy episztemikus közösség kompetens tagjai ismernek és hallgatólagosan magától értetődőnek tekintenek” (Van Dijk 2012: 153). Van Dijk szerint a kulturális tudás igazából az a társadalmi tudás, amely minden diskurzusnak és minden tudástípusnak az alapvető közös talaja, így minden diskurzusban feltételezett:

„Amit hagyományosan a »világról alkotott tudásnak« nevezünk, az a kulturális tudás. A kulturális tudás általában általános és absztrakt, ebből kifolyólag nem konkrét társadalmi vagy történelmi eseményekre vonatkozik, mint például oly gyakran a nemzeti tudás.” (Van Dijk 2005: 80)

A társadalmi tudást azonban nem lehet teljes mértékben elválasztani, elkülöníteni a tudás személyesebb, egyénfüggőbb fajtáitól, hiszen, ahogy arra korábban reflektáltam, a társadalmi tudás és a személyes tudás kölcsönösen befolyásolják egymást:

„A saját személyközi tudásunk egy adott specifikus eseményről – mint például a tegnap esti közös vacsora – lehet példája az általános, elvont vacsorákról alkotott tudásnak, és fordítva is, tanulhatunk az étkezés és a vacsorák általános tulajdonságairól a részletesebb, ad hoc és változatos esetek általánosításával és absztrakciójával.” (Van Dijk 2005: 74)

A TUDÁS ÉS A MENTÁLIS MODELLEK

Van Dijk szerint a tudást a különböző közösségek tagjai a hosszú távú memóriájukban tárolják, a fogalmakba, valamint a fogalmakat kategóriákba rendezve. A tudás kifejezésére, leírására az emberek mondatokat, állításokat használnak, amelyeket a nyelv segítségével fogalmazznak meg. A tudást pedig az emberek, különböző (meg-

KÖZELKÉP

bízható) diskurzusokból szerzik, vagy a konkrét személyes tapasztalatok absztrakciójában és dekontextualizálásából nyerik. Az adott közösségek tagjai pedig akkor aktiválják az általános, társadalmilag és kulturálisan osztott tudás különböző elemeit, amikor különböző helyzeteket, eseményeket stb. szeretnének megérteni, amikor szociális interakciókban vesznek részt, vagy éppen amikor diskurzusokat próbálnak értelmezni és előállítani. Ezeket a személyes tapasztalatokat pedig egyéni mentális modellekként reprezentálják az epizodikus emlékezetükben. A Van Dijk meghatározásban a

„[m]entális modellek olyan események vagy helyzetek szubjektív ábrázolásai, amelyekben egy személy egy adott időpontban, adott helyen, más (változó identitással és társadalmi szereppel rendelkező) szereplőkkel együtt vesz részt, konkrét célokkal, elköteleződve a művelet mellett.” (Van Dijk 2011b: 588)

Tehát a mentális modellek adott események memóriában tárolt személyes reprezentációi. Ezek azonban nemcsak az adott esemény történéseit, szereplőit tartalmazták, hanem az egyén személyes véleményeit, érzelmeit is. A mentális modellek felépítésekor az egyének egyrészt figyelembe veszik a diskurzusból, valamint a kommunikációs környezet mentális reprezentációjában kiszűrhető új információkat, a társadalmi tudásuk különböző elemeit, régi modelleket, azaz korábbi tapasztalatokat, valamint a mindezen új információkhoz fűződő véleményeket és érzéseket (Van Dijk 2012: 154). Tehát a mentális modellek multimodálisak lesznek, vizuális, audiális, szenzomotoros, értékelő vagy érzelmi információkat is tartalmazhatnak a tapasztalatokról (Van Dijk 2015b). A mentális modellek hierarchikus tér-idő struktúrába rendezik az adott kommunikációs esemény környezetét, résztvevőit, valamint ezek identitását, szerepét és kapcsolatait, az eseményben előforduló tetteket és történéseket, valamint célokat. Ugyanezen kategóriák megjelennek azon mondatok szemantikus struktúráiban is, amelyek leírják ezeket a tapasztalatokat.

Tehát, állítja Van Dijk, az egyének tudásukat arra használják és alkalmazzák, hogy értelmezzék és reprezentálják a mindennapi tapasztalataikat, és mentális modellekként építsék fel őket, illetve fordítva, a mentális modellek absztrakciójával bővíthetik is tudásukat:

„Az általános, szociálisan osztott tudás is »megmutatkozik« (használódik) a személyes mentális modellek kiépítésében, amelyek a mi egyéni tapasztalatainkat, percepcióinkat és interpretációinkat reprezentálják adott eseményekről és szituációkról. A tudás egyrészt megszerezhető és bővíthető ezen mentális modellek általánosításából és absztrakciójából, adott tapasztalatokról (történetek, hírek) szóló diskurzusokból, valamint olyan pedagógiai és ismertető diskurzusokból, amelyek közvetlen módon fejezik ki a tudást –

KÖZELKÉP

például szülő-gyerek diskurzusok, szövegekönyvek vagy a tömegmédiá.” (Van Dijk 2015b: 68)

Van Dijk szerint az egyének nemcsak személyes mentális modellekkel rendelkeznek, hanem osztott kogníciók különböző formáival is. Azaz, ahogy korábban írtam, mindenkinek van egy általános és elvont tudása a világról, amelyek az azonos közösségből származó egyénekekkel közösen tudnak. Ezen csoportok tagjai emellett rendelkeznek azonos attitűdökkel is (például hogyan kell viszonyulni az abortuszhoz, migrációhoz stb.), avagy még alapvetőbb ideológiákkal (például rasszizmus, szexizmus stb.) Az egyéneket, amikor mentális modelleket alkotnak meg tapasztalataikról, ezen osztott ideológiák és attitűdök is befolyásolják. Azaz akármennyire is egyediek ezek a mentális modellek, adott társadalmi eseményekről azonos csoporthoz tartozó egyének, a hasonló tudásuk, attitűdjeik és ideológiáik alapján hasonló mentális modelleket fognak felépíteni. Ez az alapja a kooperációnak, interakciónak, kommunikációnak, azaz a diskurzusok megértésének és előállításának, állítja Van Dijk (2015b).

Van Dijk szerint ez a megközelítés válaszolja meg azt a kérdést is, hogy hogyan tudják az egyének értelmezni különböző diskurzusok azon részeit, amelyek explicit nincsenek kifejezve a diskurzusokban. Van Dijk a diskurzusokat jéghegyekhez hasonlítja, amelyeknek egy csekély részét fejezik ki a felszólalók explicit módon, a többi része láthatatlan, azt minden egyén a saját személyes és kulturális tudására támaszkodva dekódolja (Van Dijk 2011a).

„Tehát, a mentális modellek sokkal részletesebbek, mint a diskurzus, amely kifejezi azokat, egyszerűen azért, mert a nyelvhasználók tudják, hogy a befogadó képes arra, hogy felépítsen egy saját mentális modellt a diskurzusról a saját tudása alapján.” (Van Dijk 2011a: 30)

Ez a megközelítés magában hordozza azt is, hogy ugyanarról a diskurzusról a különböző egyének eltérő mentális modelleket fognak megalkotni, illetve az is előfordulhat, hogy nem úgy értelmezik a diskurzust, ahogy azt a felszólaló szánta (Van Dijk 2011a).

A TUDÁS ÉS A HATALOM KAPCSOLATA

Van Dijk értelmezésében tehát az egyén a tudását különböző diskurzusokból (is) nyeri, a különböző diskurzusok értelmezéséhez pedig személyes tapasztalatait és általános tudását is használja. A diskurzusokról pedig egyéni mentális modellt alkot, amelyben megmutatkoznak az adott kommunikációs helyzet jellemzői, de saját tapasztalatai, érzelmei és közösséggel osztott benyomásai is. Majd amikor saját ta-

KÖZELKÉP

pasztalatairól beszél/ír, mindezen tényezők – a diskurzusból nyert új információk, személyes benyomások és általános tudás – tükröződni fognak a beszédben/szövegben. Mindezeket figyelembe véve igazolódik Van Dijk azon a feltevése, miszerint az egyének tudatában kialakuló reprezentációk lesznek azok a kötőanyagok, amelyek összekötik a különféle tudásokat, s amelyek áthidalják a diskurzusok és társadalom, a makrofolyamatok – ebben az esetben a társadalmi egyenlőtlenségek (újra)termelése – és a mikrofolyamatok – az egyenlőtlenségek elfogadásának beépülése a tudatba, gondolkodásba, viselkedésbe – közti árkot. Ez a felvetés azonban magában hordozza a manipuláció, befolyásolás, azaz a hatalmi visszaélések lehetőségét is. Van Dijk szerint pedig pontosan emiatt fontos feladata a szociológiának a tudás előállításának és a tudás menedzselésének a vizsgálata. Ez a jellegű befolyásolás pedig több szinten zajlik.

Ahogy azt többször kiemeltem, az emberek a tudásukat a diskurzusokból nyerik, így azok, akik irányítani tudják a diskurzusokat, irányítani tudják azt is, hogy az emberek miről, mikor, hogyan gondolkozzanak. Tehát a tudatirányításban és a hatalom megőrzésében a diskurzusokhoz való hozzáférésnek kulcsfontossága lesz. A diskurzusok ezért a Szimbolikus Elitek egyik hatalmi forrása. Van Dijk értelmezésében:

„A nyelv használói vagy a kommunikátorok többé-kevésbé szabadon alkalmazhatnak különleges diskurzusfajtákat, stílusokat vagy szabadon részt vehetnek sajátos kommunikációs eseményekben és kontextusokban.” (Van Dijk 2001: 449)

Így például a parlamenti vitához a parlamenti képviselők férnek hozzá, az üzleti megbeszélésekhez az üzletemberek, a médiadiskurzushoz az újságírók. Az elitek hatalma pedig annál nagyobb, minél több diskurzust és a minél több diskurzus környezetét tudják ellenőrizni és befolyásolni: tehát nemcsak azt felügyelik, hogy ki, miről beszélhet, hanem azt is, hogy mikor és hol, azaz milyen környezetben, beszélhet. A különböző diskurzusokhoz való hozzáférést pedig az Elitek intézményesíteni is tudják, ezáltal megerősítik saját hozzáférésüket és kizárnak másokat (Van Dijk 2001). Van Dijk szerint az elit minél több diskurzust ellenőriz, annál nagyobb az esélye annak, hogy a kontrollt fenntartsa, hatalmát megerősítse, és a hegemoniát kiépítse.

Ezzel szemben az „átlagemberek” általában kevés diskurzust tudnak irányítani, kevés diskurzushoz van hozzáférésük – ez általában kimerül a magánbeszélgetésekben –, ők általában passzív befogadói a mások által közzétett diskurzusoknak – például iskolai, egyetemi, média, politikai diskurzusok. Tehát ki vannak téve a szimbolikus elit tudatbefolyásolásának (Van Dijk 2001).

Ez a tudatbefolyásolás pedig szintén több szinten zajlik. Egyrészt, ahogy írtam, a diskurzusok kontextusának ellenőrzésével, másrészt a megjeleníthető témák el-

KÖZELKÉP

lenőrzésével, jelentésvariánsok felvillantásával, szereplők felvonultatásával, állításokkal, implikációkkal stb. képesek az elitek befolyásolni azt, hogy a csoport tagjai miről és hogyan vélekedjen (Van Dijk 2012). Majd ezen témákról szóló vélekedéseit – azaz tudását – gondolkodásában, viselkedésében, társas interakcióban is megjelenítse, ezáltal kifejezve az elit által elültetett üzeneteket, megerősítve az elit érdekeit és hatalmát.

Egy másik fontos szempont a tudáshoz való hozzáférés kérdése. Van Dijk kiemeli, már maga a tudás is hatalom egyik forrása, hiszen nem minden egyén fér hozzá mindenféle tudáshoz:

„A CDS számára különösen fontos, hogy a tudás erőforrás. A társadalom adott csoportjainak vagy szervezeteinek privilegizált hozzáférése van specifikus tudásokhoz, és ebből kifolyólag manipulálhatják vagy más módon ellenőrizhetik a nyilvános diskurzusokat, és mások későbbi cselekedeteit.” (Van Dijk 2015a: 68–69)

A szerző szerint az oktatáshoz, médiához és így tovább való hozzáférés egyenlőtlenségeket szül a társadalomban, hiszen nem minden egyén/csoport fér hozzá ezekhez a tudásformákhoz. A probléma Van Dijk szerint az, hogy a nyilvános diskurzusok feltételezik, hogy az adott társadalmi csoport „átlagos” tagjai rendelkeznek például oktatásra épülő tudással, amely segítségével értelmezni tudják diskurzusokat. Így azok a csoportok, akik kiszorultak az oktatásból csak részben képesek megérteni a nyilvános diskurzusokat. Ez pedig további egyenlőtlenségeket szül, mivel az ilyen polgárok csak „fogyatékosan” tudnak új tudást beszerezni a diskurzusokból.

Van Dijk kiemeli, így vezet a társadalmi egyenlőtlenség diszkurzív egyenlőtlenséghez, amely csak igazolja az episztemikus egyenlőtlenségeket, amely újratermeli a társadalmi egyenlőtlenségeket. Ez pedig igazolja, hogyan kapcsolódik össze a tudás, a diskurzus és a társadalmi struktúra, illetve hogyan termelődik (újra) a hatalom és az uralom a társadalomban (Van Dijk 2012: 159).

Van Dijk szerint (2011a) ezért nagyon fontos megvizsgálni, hogy kinek milyen tudástípusokhoz van hozzáférése, illetve azt is, hogy azok, akik privilegizáltan hozzáférnek különböző tudástípusokhoz hogyan manipulálják a közvéleményt.

„Így válik relevánssá hatalom és a hatalmi visszaélések szerepe a tudás diszkurzív menedzselésében, és érkezünk meg a CDS tanulmányainak szívéhez. Hogy a tudás nem egy természetes termék amely »ránő« az emberekre, azt tanítják és tanulják, termelik és használják, eladják és fogyasztják, és minden ezen interakciókba és tranzakciókba bele vannak vonva társadalmi szereplők, csoportok és szervezetek: egyebek között a szülők, az iskola, a tömegmédiá, a politikusok, médiakorporációk. Más szóval, ki állít elő, milyen tudást és kinek?” (Van Dijk 2011: 33)

KÖZELKÉP

Egy harmadik fontos szempont, amely összeköti a tudást és a hatalmat, uralmat, az a tudás intézményesítése. Ahogy arra korábban reflektáltam, Van Dijk kiemeli, hogy különböző hitek akkor válnak tudássá egy adott közösségen belül, hogyha azok a hitek a közösség által szabott kritériumok vagy standardok alapján hitelesítődnek. A hiteket tudássá érvényesítő kritériumokat pedig a közösség elismert szervezetei, intézményei, hatóságai vagy meghatározó szereplői is kialakíthatják. Így tudást érvényesíthet a tanár és az iskola, a pap és az egyház, a politikus és a politika, az újságíró és a média, a kutató és tudomány, a bíró és igazságszolgáltatás (Van Dijk 2011a: 33). Van Dijk értelmezésében tehát a tudásérvényesítés intézményesíthetővé válik (Van Dijk 2012).

„A tudáskritériumok kifejleszthetik vagy ellenőrizhetik a hatóságok vagy intézmények, illetve ezek diskurzusai, például az akadémia, az iskola, laboratóriumok, egyetemek és ezek tanárai, tankönyvei, szótárai, enciklopédiái és tudományos publikációi. A tudás és a hatalom társultsága általában a tudás ezen intézményi aspektusán alapul, de azt mindennapi életben a társadalom tagjai és csoportjai, intézményei és szervezetei termelik újra.” (Van Dijk 2012: 153)

Tehát nemcsak azt kell elemezni, hogy hogyan termelődik a tudás, hogy adott közösségek tagjai milyen tudással rendelkeznek, hanem azt is, hogy ezekben a közösségekben kik a „tudáshatóságok”. Hiszen az, akinek hatalma van eldönteni azt, hogy milyen hit válhat általános elfogadott tudássá befolyásolni tudja azt is, hogy az emberek miről, hogyan gondolkozzanak.

Összegzés

Jelen tanulmányban Teun A. Van Dijk kritikai diskurzuselemzésének néhány alapvető kulcsfogalmát mutattam be, kiemelt hangsúlyt fektetve arra, hogyan kapcsolja össze a szerző a tudást, a diskurzusokat és a hatalmat, hatalmi visszaéléseket.

A kritikai diskurzuselemzés célja, hogy egy adott társadalmi csoportban fellelhető szövegek és beszédek elemzése által leképezze a társadalmi struktúrákat, felszínre hozza a hatalmi visszaélések formáit és a társadalmi egyenlőtlenségek (újra) termelődésének módjait. A kritikai diskurzuselemzés nemcsak a szövegek, beszédek – diskurzusok – jellemzőit vizsgálja, azt is elemzi, hogy adott szövegeket, beszédeket ki helyezett el a társadalomban és milyen céllal. Hiszen, a megközelítés szerint, ezek a célzottan elhelyezett üzenetek lesznek azok, amelyek (újra)teremtik a társadalmi egyenlőtlenségeket, megerősítik az aszimmetrikus hatalmi berendezkedéseket. Tehát, a hatalmi berendezkedések megerősítése diszkurzív és kommunikatív formában történik.

KÖZELKÉP

Van Dijk kritikai diskurzuselemzése abban tér el a kritikai diskurzuselemzések más megközelítéseitől, hogy ő a diskurzusokat és a társadalmi struktúrákat egy kognitív felülettel köti össze. Véli, a diskurzusok és társadalom, azaz a hatalom és az uralom csak a társadalmi aktorok személyes reprezentáción keresztül köthető össze, a két fogalom között kognitív közvetítésre van szükségünk. A személyes reprezentációkat Van Dijk mentális modelleknek nevezi. Ezek a mentális modellek, amelyek események és helyzetek mentális ábrázolásai, tartalmazzák az egyéni és társadalmi tudást is. Ezek lesznek azok a felületek, amelyeken keresztül tényleges kapcsolat jön létre a tudás és a tudat között.

Van Dijk szerint a hatalom kulcskérdése, hogy ezeket a kognitív közvetítéseket hogyan tudja úgy befolyásolni, hogy azok az ő érdekeit szolgálják. Ez a kognitív felület pedig az társadalmi aktorok fejében zajlik, többek között személyes reprezentációkat és társadalmilag osztott információkat is tartalmaz. Előbbieket Van Dijk mentális modelleknek nevezi, utóbbiakat társadalmi/kulturális tudásnak.

Van Dijk szerint minden kooperációnak, interakciónak, kommunikációnak, azaz a diskurzusok megértésének és előállításának az alapja a társadalmi tudás, ami nem más, mint olyan hitek összessége, amelynek igazságtartalmát az adott közösség tagjai elismerik, és amelyeket minden tag magától értetődőként ismer. Egy adott hitből pedig a közösségek standardjai, kritériumai alapján lesz tudás – például hogyha a média hitelesíti azt. Van Dijk szerint azáltal, hogy intézmények lesznek azok, akik a hiteket tudássá tudják avanszálni, a tudás intézményesül. Ez pedig társadalmi egyenlőtlenségeket szül(het), aszimmetrikus hatalmi berendezéseket erősít(het) meg, hiszen az intézmények azokat a hiteket minősít(het)ik tudássá, amelyek az ő érdekeiket szolgálják.

Van Dijk szerint már a tudáshoz való hozzáférés is társadalmi egyenlőtlenségeket szülhet, hiszen nem mindenki fér hozzá mindenféle tudásformához – egyes társadalmi csoportok kiszorulhatnak az oktatásból, nem férhetnek hozzá a médiához stb. Ez pedig további egyenlőtlenségeket szül, hiszen alapvető tudás nélkül adott csoportok a közösség nyilvános diskurzusait sem fogják tudni megérteni, s emiatt új tudást sem fognak tudni elsajátítani. Ez szintén az aszimmetrikus hatalmi berendezkedéseket erősíti meg: az Elitek kiszoríthatnak csoportokat a diskurzusokból, elzárhatnak tudásformáktól csak azzal, hogy a különböző diskurzusokat olyan tudásra építenek, amely tudással a társadalom összes tagja nem rendelkezik.

A harmadik szempont, amelyre a tanulmányban kitértem a nyilvános diskurzusok, illetve ezek hozzáférhetőségének ellenőrzése és irányítása. Van Dijk szerint az elitek hatalma annál nagyobb minél több diskurzust, annak környezetét, illetve az ahhoz való hozzáférést tudják irányítani. A több diskurzus irányítása pedig egyrészt a tudás intézményes jellegét erősíti – hiszen annál több hitet tudnak tudássá hitelesíteni –, másrészt annál több ember gondolkodását tudják befolyásolni. A tudatbefolyásolás pedig szintén a hatalmi berendezkedések megerősítését szolgálja.

KÖZELKÉP

Van Dijk szerint pontosan emiatt a mechanizmusok miatt van szükség a kritikai diskurzuselemzésre. Ez az elemzéstípus nemcsak azt vizsgálja, hogy milyen diskurzusok terjednek adott közösségekben, hanem pontosan azt elemezi, hogy ezeket a diskurzusokat ki, miért helyezte el. Mindezeket elemezve pedig le lehet képezni a társadalmi struktúrákat, felszínre lehet hozni a hatalmi visszaélések formáit, és le lehet írni a társadalmi egyenlőtlenségek (újra)termelődésének módozatait.

Irodalom

- Bánhegyesi M. (2010a): Politikai szövegek és fordítástudomány 1. rész: A kritikai diskurzus-elemzés gyökerei, legfontosabb iskolái. *Fordítástudomány* 12(1): 16–30.
- Carver, T. (2004): Diskurzuselemzés és a „nyelvi fordulat”. *Politikatudományi Szemle* 13(4.): 143–148.
- Fairclough, N. (1989): *Language and Power*. Longman, London. <https://doi.org/10.1017/s0047404500016316>
- Fairclough, N. (1995): *Critical Discourse Analysis: the critical study of language*. Longman, London–New York, <https://doi.org/10.1017/s0142716400010973>
- Fairclough, N. – Wodak, R. (1997): Critical discourse analysis. In: van Dijk, T. A. (ed.): *Discourse as Social Interaction: Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction*, 2. kiadás. Sage, Thousand Oaks, Kalifornia, 258–284.
- Fairclough, N. (2001): Critical discourse analysis as a method in social scientific research. In: Wodak, R. – Meyer, M. (eds.): *Methods of Critical Discourse Analysis*. SAGE Publications: London–Thousand Oaks–New Delhi, 121–138.
- Géring Zs. (2005): 3-6-12 avagy összefoglaló művek a diskurzus elmélet területéről. *Szociológiai Szemle* 15(2): 130–142.
- Géring Zs. (2008a): „Diszkurzív fordulat” a társadalomtudományokban. In: Némédi D. (szerk.): *Modern szociológiai paradigmák*. Napvilág Kiadó, Budapest, 387–406.
- Géring Zs. (2008b): Ruth Wodak és a diskurzustörténeti iskola. In: Némédi D. (szerk.): *Modern szociológiai paradigmák*. Napvilág Kiadó, Budapest, 387–406.
- P. Szilczl D. (2018): Bevezetés a kritikai diskurzus-elemzésbe. *Jel-Kép* 2018(3): 3–26. DOI: 10.20520/JEL-KEP.2018.3.3
- Van Dijk, T. A. (1983): Discourse Analysis: Its Development and Application to the Structure of News. *Journal of Communication*, 33(2): 20–43.
- Van Dijk, T. A. (1994): Discourse and inequity. *Lenguas Modernas*, 21: 19–37
- Van Dijk, T. A. (2001): A kritikai diskurzuselemzés elvei. In: Szabó M. – Kiss B. – Boda Zs. (szerk.): *Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus: szövegváltozatok a politikára*. Tankönyvkiadó–Universitased, Budapest, 442–477.

KÖZELKÉP

- Van Dijk, T. A. (2005): Contextual knowledge management in discourse production. A CDA perspective. In: Wodak, R. – Chilton, P. (eds.): *A New Agenda in (Critical) Discourse Analysis*. Benjamins, Amsterdam, 71–100.
- Van Dijk, T. A. (2011a): Discourse, knowledge, power and politics. Towards critical epistemic discourse analysis. In: Hart, C. (ed.): *Critical Discourse Studies in Context and Cognition*. John Benjamin Publishing Company, 27–63. <https://doi.org/10.1075/dapsac.43.03van>
- Van Dijk, T. A. (2011b): Discourse and Ideology. In: Van Dijk, T. A. (ed.): *Discourse Studies. A Multidisciplinary Introduction*. Sage Kiadó, London, 379–407.
- Van Dijk, T. A. (2012): Discourse and Knowledge. In: Gee, J. P. – Handford, M. (eds.): *Handbook of Discourse Analysis*. Routledge Kiadó, London, 587–603.
- Van Dijk, T. A. (2015a): Critical Discourse Analysis. In: Tannen, D. – Hamilton, H. E. – Schiffrin, D. (eds.): *The Handbook of Discourse Analysis*. Wiley-Blackwell, Kiadó, Chichester, 465–485.
- Van Dijk, T. A. (2015b): Critical Discourse Studies: A sociocognitive approach. In: Wodak, R. – Meyer, M. (eds.): *Methods of critical discourse analysis*. Sage Kiadó, London, 62–85.
- Van Dijk, T. A. (2018): Sociocognitive Discourse Studies. In: Richardson, J. – Flowerdew, J. (eds.): *Handbook of Discourse Analysis*. Routledge Kiadó, London, 26–43.
- Van Dijk, T. A. (2021): Are ideologies negative. In: Fairclough, I. – Mulderrig, J. – Zotzmann, K. (eds.): *Language and Power: Essays in Honour of Norman Fairclough*. Amazon, Independent Publication: 147–155.
- Van Dijk, T. A. (2022): *The Discourse, Cognition, Society Framework*. Előadás kézírata: IX. Colóquio ALED Brasil, Universidad de Victoria, Espiritu Santo, Brazil.
- Van Leeuwen, T. J. (2009): *Discourse as the recontextualization of social practice. Discourse and Practice: New Tools for Critical Analysis*. Oxford Studies in Sociolinguistics, New York.
- Wodak, R. (2001): What CDA is about – a summary of its history, important concepts and its developments. In: Wodak, R. – Meyer, M. (eds.): *Methods of Critical Discourse Analysis*. SAGE Publications, London – Thousand Oaks – New Delhi, 1–13.
- Wodak, R. (2006): Mediation between discourse and society: Assessing cognitive approaches in CDA. *Discourse studies* 8(1): 179–190.
- Zombory M. (2008): Kritikai? Diskurzus? Elemzés? Teun A. Van Dijk diskurzus-elemzési elmélete és gyakorlata. In: Némedi D. (szerk.): *Modern szociológiai paradigmák*. Napvilág Kiadó, Budapest, 387–406.